

Использованная литература

1. Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / А.А. Коваленя [и др.]. – Минск: БЕЛГА, 2005. – 544 с.
2. Старинов И.Г. Записки диверсанта / И.Г. Старинов. – М.: Альманах «Вымпел», 1997. – 227 с.
3. Паўлавец П.С. Паўночна-Заходняя аператыўная група ЦК КП(б)Б / П.С. Паўлавец // Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945: Рэд. кал. І.П. Шамякін [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1990. – С. 490–491.
4. Манаенкаў А.Л. Беларускі штаб партызанскага руху / Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945: Рэд. кал. І.П. Шамякін [і інш.]. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1990. – С. 80–82.
5. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Фонд 1450. – Оп. 3. – Д. 132. – Л. 2.
6. Отчет оперативного отдела БШПД о работе авиации по обслуживанию партизан Беларуси // НАРБ. – Фонд 1450. – Оп. 3. – Д. 110. – ЛЛ. 12, 39–47, 142.
7. Калинин П.З. Партизанская республика / П.З. Калинин. – Минск: Беларусь, 1973. – 365 с.
8. Брюханов Л.И. В штабе партизанского движения // Л.И. Брюханов. – Минск: Беларусь, 1980. – 256 с.
9. Отчет оперативного отдела БШПД о работе авиации по обслуживанию партизан Беларуси // НАРБ. – Фонд 1450. – Оп. 3. – Д. 110. – Л. 88.
10. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления / Г.К. Жуков. – М.: Издательство АПН, 1969. – 702 с.

КУЛЬТУРНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСІ Ў ПАЧАТКУ ХХ ст. (1900 – 1914 гг.)

Шаўлінскі М.Б., канд. гіст. навук, дацэнт

Асобныя аспекты развіцця культуры Беларусі ў пачатку ХХ ст. закраналіся ў працах айчынных вучоных, аднак увогуле праблема грунтоўна не даследавалася і прадстаўляе цікавасць для беларускай

гістарычнай навукі. Актуальнасць тэмы таксама вызначаецца неабходнасцю вывучэння ўсіх накірункаў, відаў і формаў беларускай культуры таго часу.

Трэба заўважыць, што культура Беларусі ў пачатку ХХ ст. развівалася ў цеснай сувязі з нацыянальным рухам, працэсамі культурнага наступу больш магутных суседзей: з усходу – Расіі, з захаду – Польшчы. Царызм у той час не дазваляў на Беларусі ніякіх нацыянальных формаў грамадскага развіцця, ім таксама падаўляліся праявы культурна-нацыянальнага адраджэння беларусаў. Вось як аб становішчы ў беларускіх губернях у гэты час апавядаў вядомы гісторык М.В. Доўнар-Запольскі: “Цяжкая, прыгнятаючая рука царскага ўраду не дазваляла тут ствараць навуковыя цэнтры, разганяла інтэлігентных работнікаў, зганяла сюды русіфікатараў, цікавілася краем толькі з паліцэйскага пункту гледжання, таму нават нашыя губернскія цэнтры ў навуковых і грамадскіх адносінах далёка адставалі ад губернскіх цэнтраў Украіны ці Вялікарасіі” [1, с. 1].

Найбольш важным накірункам русіфікатарскай палітыкі была забарона беларускай мовы і распаўсюджванне рускай. Напрыклад, у часопісе Камітэта Міністраў з нагоды імператарскага ўказу ў адносінах да заходніх губерняў падкрэслівалася: “Расійскай мове як дзяржаўнай павінна быць, па перакананню Камітэта, і далей паранейшаму забяспечана пануючае становішча. Неабходнасць гэтага выцякае з факта прыналежнасці края да Расійскай дзяржавы і ўсведамлення, што заходнія губерні, якія здаўна ўваходзілі ў яе склад, маюць у значнай сваёй частцы спрадвечна рускае насельніцтва [2, л. 586].

У якасці навуковага абгрунтавання сваёй русіфікатарскай палітыкі царскі ўрад выкарыстоўваў ідэалогію “заходнерусізма”, якая адмаўляла існаванне беларускай нацыі і беларускай мовы. Гэта ідэалогія з’яўлялася адным з накірункаў грамадскай думкі ў заходніх губернях на працягу ХІХ – ХХ стст. Згодна з яе канцэпцыяй, “Беларусь не з’яўляецца краінай з асобнай нацыянальнай культурай і не мае дзеля гэтага права на самастойнае культурнае і палітычнае

развіццё, але што яна з'яўляецца культурнай і дзяржаўнай часткай Расіі і таму павінна разглядацца як адзін з яе састаўных элементаў” [3, с. 7].

Найбольш буйным арганізацыйным стварэннем гэтай ідэалагічнай плыні з'яўлялася “Западнарусское общество”, якое было заснавана 29 студзеня 1911 г. у Пецярбургу. Статут і праграма дадзенага таварыства ставілі сваёй мэтай “узмацненне расійскай культуры і развіццё духоўных і матэрыяльных сіл расійскай народнасці ў Заходнім краі, вывучэнне сучаснага становішча і мінулага”.

Заўзятымі прыхільнікамі гэтай ідэалогіі таксама з'яўляліся праманархічныя чорнасоценна-акцябрыцкія партыі (“Союз русскаго народа”, “Всероссийский национальный союз”, “Русское окраинное общество”, “Совет объединенного дворянства” і інш.).

У такім жа накірунку, толькі з польскай арыентацыяй супраць беларускага нацыянальнага адраджэння змагалася польская палітычная эліта. Польскі ўплыў асабліва моцна адчуваўся ў галіне культуры. Фактычна многія пласты польскага грамадства, у тым ліку, іхнія ідэйныя натхняльнікі Людвіг Гурскі і Генрых Сянкевіч актыўна прапагандавалі ідэі пра “гістарычнае права Польшчы на Беларусь”, пра “вялікую культурную місію палякаў на Усходзе” і г.д. [4, с. 19].

Такія ідэі таксама прапагандавалі “працоўныя хрысціянскія саюзы” (клерыкальнага напрамку) [5, л. 25], таксама “Польская партыя сацыялістаў”(ППС), якая здолела разгарнуць вельмі актыўную работу сярод польскага насельніцтва Беларусі і Літвы. Лідэры ППС неаднаразова адзначалі ў сваіх прамовах, што Літва і Беларусь павінны ўвайсці ў склад незалежнай дэмакратычнай польскай рэспублікі. Так, С. Мендэльсон, актыўны дзеяч ППС, на старонках “Pszedswita” заўважаў, што “Польшча ў этнічных граніцах – гэта проста абсурднае паняцце” [6, с. 56].

Найбольш рэакцыйныя газеты польскага друку (“Slowo”, “Kurjer Warszawzki”, “Prawda”, “Gazeta Codzenna”), у публікацыях якіх асабліва адчувалася нянавісць да беларускага народа і яго культуры, выступалі адзіным фронтам супраць беларускай літаратуры і беларускай мовы. Згодна з планами аб аднаўленні Польшчы з уключэннем беларускіх зямель яны імкнуліся даказаць, што нібыта няма ні Беларусі, ні беларускага народа, ні беларускай мовы, ні, тым больш, беларускай літаратуры. Напрыклад, польскі пісьменнік

3. Пяткевіч у артыкуле пра купалаўскую “Адвечную песню” сцвярджаў: “Беларускі народ ніколі не меў і не мае сваёй літаратуры. Стварыла яе польская інтэлігенцыя. Створана яна штучным чынам, у значнай меры не адлюстроўвае ні душы, ні яго звычаяў, традыцый, вераванняў, ні нават складу яго мовы” [7, с. 2].

Аднак, нягледзячы на русіфікатарскую палітыку царскіх улад на Беларусі, экспансіянісцкую дзейнасць на беларускіх землях розных польскіх памешчыцка-клерыкальных арганізацый, беларуская інтэлігенцыя працягвала барацьбу за нацыянальна-культурнае адраджэнне, якая ва ўмовах адсутнасці ў беларусаў сваёй дзяржаўнасці, самастойных формаў палітычнага і эканамічнага жыцця з’яўлялася найбольш важным аб’ядноўваючым фактарам, садзейнічала захаванню этнічнай самабытнасці беларускага народа, вяла да абуджэння яго палітычнай самасвядомасці.

Таму зусім не выпадкова, што ў канкрэтных гістарычных умовах на грунце культурна-асветніцкіх гурткаў у 1903 г. нарадзілася першая палітычная партыя нацыянальна-дэмакратычнай арыентацыі – Беларуская рэвалюцыйная грамада (БРГ), якая ў 1904 г. была перайменавана ў Беларускую сацыялістычную грамаду (БСГ) [4, с. 19–20].

Стваральнікамі і кіраўнікамі партыі былі І. Луцкевіч, А. Луцкевіч, А. Пашкевіч (Цётка), А. Бурбіс, К. Кастравіцкі (Карусь Каганец), В. Іваноўскі, Ф. Усмятоўскі і інш. Практычна з першых дзён сваёй дзейнасці, а таксама ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. партыя выступіла як арганізатар барацьбы беларускага народа за яго нацыянальнае і культурнае адраджэнне.

Для прапаганды нацыянальных ідэй і беларускай культуры БСГ у верасні 1906 г. заснавала першую легальную беларускую газету “Наша доля” [8, с. 289]. Газета выступала за тое, “каб усе народы мелі як найбольшую свабоду”, а самай жаданай формай забяспечання нацыянальнай свабоды ў перыяд капіталізму прызнала “незалежную дэмакратычную рэспубліку” [9, с. 228]. Увогуле газета “Наша доля” мела рэвалюцыйна-дэмакратычны характар, у сувязі з чым з 6 нумароў 5 былі канфіскаваны, а нумар 7 раскіданы ў наборы. Пасля закрыцця “Нашай долі” лідэры БСГ заснавалі газету “Наша ніва”, якая ўзначаліла барацьбу за нацыянальнае адраджэнне і якая выдавалася штотыднёва на беларускай мове ў Вільні з лістапада 1906 г. па жнівень 1915 г.

Першачарговую і галоўную сваю задачу ў тых умовах “Наша ніва” бачыла ў барацьбе за ўсебаковае нацыянальна-культурнае адраджэнне беларускага народа, за прызнанне самога факта яго існавання, за яго раўнапраўнасць з іншымі народамі. Зыходзячы з таго, што асновай усёй нацыянальнай культуры з’яўляецца мова народа, нашаніўскі публіцыст С. Палуян пісаў: “Нам упершую чаргу трэба адрадзіць сваю мову... Толькі адрадзіўшы мову, мы зможам паставіць на цвёрды грунт наш рух” [9, с. 228].

Паступова пад кіраўніцтвам лідэраў БСГ “газета стала галоўнай трыбунай, ідэалагам і арганізатарам беларускага нацыянальнага культурнага руху, усімі сваімі праявамі накіраванага супраць вялікадзяржаўнай палітыкі царызму, рэакцыйнай дзейнасці рускіх чарнасоценна-акцыябрысцкіх і польскіх памешчыцка-клерыкальных партый і арганізацый, а таксама царквы і касцёла, якія імкнуліся асіміляваць беларускі народ, далучыўшы праваслаўную частку беларусаў да рускіх, а каталіцкую – да палякоў” [3, с. 17].

Паступова расла і папулярнасць “Нашай нівы”, штогод мацнелі яе сувязі з народам, аб чым сведчаць тыя факты, што тыднёвік меў вялікую колькасць карэспандэнтаў – сялян у самых далёкіх кутках Беларусі. Згодна з заявай рэдакцыі газеты, толькі за першыя тры гады свайго існавання яна змясціла 960 артыкулаў з 489 беларускіх вёсак, надрукавала 246 вершаў 61 паэта, 91 апавяданне 36 розных аўтараў [10, с. 17].

У той жа час праявіліся і пашырыліся розныя формы арганізацый беларускай студэнцкай моладзі, якая займалася ў вышэйшых навучальных установах Пецярбурга, Масквы, Харкава, Рыгі, Варшавы і іншых гарадоў Расійскай імперыі. Адным з найбольш актыўных з’яўляўся “Беларускі літаратурна-навуковы гурток студэнтаў Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта”. Гэты гурток узнік па ініцыятыве студэнтаў Я. Хлябцэвіча і Б. Тарашкевіча, а кіраўніком яго быў абраны дацэнт А.А. Разенфельд. Заснавальнікамі гуртка таксама з’яўляліся Л. Адамовіч, А. Каспяровіч, Я. Сушынскі, К. Душэўскі, Л. Давідовіч і інш. 30 снежня 1912 г. савет прафесараў універсітэта афіцыйна зацвердзіў статут гуртка, дзе адзначалася, што мэтай гурткоўцаў было “навуковае азнаямленне з духоўным і грамадскім жыццём беларускага народа” [11, с. 61].

На сваіх паседжаннях гурткоўцы абмяркоўвалі рэфераты, даклады па пытаннях гісторыі, мовы, літаратуры, народнай творчасці,

побыту беларускага народа. У рабоце гуртка ўдзельнічалі навукоўцы Б.Ш. Эпімах-Шыпіла, Я.Ф. Карскі, А.А. Шахматаў і іншыя. Вось што згадвае пра гэты час П. Мядзёлка: “1912–1913 гады. Пецярбург... Кожную суботу вечарамі збіралася беларуская моладзь на кватэры прафесара Браніслава Эпімаха-Шыпілы... Апрача студэнцкай моладзі, тут спаткаем... жывапісца Драздовіча, збіральніка беларускіх народных песен Грыневіча, кампазітара Казуру, інжынераў, аграномаў. Браніслаў Тарашкевіч чытае даклад аб асновах беларускай граматыкі, іншым разам хтось прачытае даклад па гісторыі ці эканоміцы Беларусі, Грыневіч знаёміць нас з новымі запісамі беларускіх народных песен; Драздовіч расказвае аб беларускім стылі старадаўніх касцёлаў, цэркваў і іншых помнікаў архітэктуры, паказвае нам свае замалёўкі; Жылуновіч прыносіць падпольную рэвалюцыйную літаратуру, расказвае аб рабочым руху на заводах, Купала чытае свае творы... і так кожную суботу” [11, с. 61].

Акрамя гэтага гуртка ў Пецярбурзе існавалі яшчэ “Беларускі студэнцкі хаўрус” пры сельскагаспадарчым інстытуце, беларускі гурток пры каталіцкай духоўнай семінары і арганізацыя беларускіх студэнтак Пецярбургскіх жаночых курсаў. Напярэдадні вайны ў некаторых правінцыяльных гарадах таксама працавалі беларускія гурткі студэнтаў: пры Глухаўскім настаўніцкім інстытуце на Чарнігаўшчыне, пры ўніверсітэце ў Дэрпце, пры Феадосьеўскім настаўніцкім інстытуце ў Крыме, пры інстытуце сельскай гаспадаркі ў Пулавах (Польшча), у Закаўказзі, нават у Чэхіі [12, с. 67–68].

Агульны грамадска-палітычны і культурны ўздым у пачатку ХХ ст. абумовіў хуткі рост і развіццё беларускай літаратуры. “З’явіліся паэты, песняры свайго, забытага Богам і людзьмі краю і долі народнай. Прарокі яны ці не прарокі – аб гэтым скажэ будучыня, але што яны косць з косці свайго народу – аб гэтым і рэчы быць ня можэ” [13, с. 1], – адзначалася ў адным з рэдакцыйных артыкулаў “Нашай нівы”.

Літаратура таго часу была прасякнута пачуццём гонару за свой народ і яго барацьбу за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, ідэяй сцвярджэння чалавечай годнасці мужыка-беларуса. Вялікі ўклад у развіццё беларускай літаратуры ўнеслі Я. Купала, Я. Колас, М. Богдановіч, К. Каганец, Ц. Гартны, М. Гарэцкі і інш. У іх творах адчуваецца любоў да радзімы, жаданне бачыць свой народ свабодным і шчаслівым.

Летапісам жыцця, працы і барацьбы беларускага народа, квітнеючым садам, у якім сабраны самыя дарагія каштоўнасці мастацкага слова, называюць творчасць Янкі Купалы. У 1905 г. у газеце “Северо-Западный край” быў надрукаваны першы верш паэта “Мужык”. У творы Купала паказаў беларуса, які працуе, “як той вол рабочы”, лечыцца без доктара і “свята рэдка калі” знае, не ўмее ні чытаць, ні пісаць, зносіць лаянку і свавольства пана.

У 1908 г. у Пецяярбургу выйшаў з друку першы паэтычны зборнік Я. Купалы “Жалейка”, вершы якога ствараліся на самым грэбні рэвалюцыйных падзей 1905–1907 гг. У вершы “Там” (са зборніка “Жалейка”) Я. Купала заклікаў беларускі народ “прачнуцца” і змагацца за сваё вызваленне, а ў вершы “Ворагам Беларушчыны” паэт ведзе гаворку аб гістарычным праве беларусаў на сваю незалежнасць, на свабоднае развіццё беларускай мовы.

Увогуле, усе вершы зборніка “Жалейка” прасякнуты пафасам услаўлення беларускага мужыка-працаўніка, якога паэт называе “панам сахі і касы” [14, с. 122]. У 1910 г. таксама ў Пецяярбургу быў выдадзены другі зборнік паэта – “Гусляр”, а ў 1913 г. трэці – “Шляхам жыцця”. Акрамя гэтых твораў, Я. Купала ў даваенныя гады напісаў паэму “Курган” (1910), камедыю “Паўлінка” (1912), драму “Раскіданае гняздо” (1913) і інш.

Глыбінныя зрухі ў беларускай літаратуры ў пачатку XX ст. звязаны з іменем Я. Коласа. Літаратурную дзейнасць ён пачаў у 1906 г., калі напісаў свой першы верш “Наш родны край”. У ім, як і ў пазнейшых творах “Вёска”, “Наша сяло”, “Ворагам” паэт заклікаў бедны народ не гнуцца перад багатымі, не спадзявацца на іх дапамогу, а самому быць кавалём уласнага шчасця.

Паэзія Я. Коласа была паэзіяй тугі і смутку. Невыпадкова свой першы зборнік вершаў паэт назваў “Песні жалбы” (1910). У ім многа лірычных, шчырых вершаў пра бацькаўшчыну, пра “забыты богам край”. Нямала вершаў у Я. Коласа, прысвечаных тэме паэта і паэзіі (“Песняру”, “Дудка”, “Родныя песні”). У іх аўтар патрабуе ад мастакоў слова быць выразнікамі дум і жаданняў народа, смела раскрываць праўду жыцця, пісаць узнёсла і ўсхвалявана.

Самабытны талент Я. Коласа знайшоў сваё бліскучае праяўленне і ў прозе. У ранніх апавяданнях пісьменнік адлюстроўвае розныя бытавыя з’явы і падзеі ў беларускай вёсцы, абуджэнне свядомасці працоўнага сялянства, рост яго стыхійнага пратэсту,

ставіць вострыя палітычныя і сацыяльныя пытанні (апавяданні “Бунт”, “Нёманаў дар”, “Малады дубок”).

Вяршынай паэтычнага майстэрства песняра з’яўляецца паэма “Новая земля”, над якой паэт пачаў працаваць у 1910 г., а закончыў у 1923 г. У сваёй аснове паэма аўтабіяграфічная і невыпадкова яе называюць энцыклапедыяй жыцця беларускага сялянства ў дарэвалюцыйны час [14, с. 154].

Значны ўклад у развіццё беларускай культуры ХХ ст. унёс малады паэт М. Багдановіч. Як беларускі паэт, перакладчык, крытык і гісторык літаратуры ён зрабіў шмат і назаўсёды застанецца ў нашай культурнай спадчыне, нягледзячы на тое, што пры жыцці паэта выйшоў толькі адзін зборнік вершаў – “Вянок” (1913). У літаратурна-разнаўчых і публіцыстычных творах паэта зроблен сістэматызаваны і комплексны агляд гісторыі беларускай літаратуры ад XII да пачатку ХХ стст. ва ўзаемасувязі і ў кантэксце з агульнаславянскім і еўрапейскім гісторыка-культурным працэсам. Паэт спрыяў замацаванню ў грамадскай думцы галоўных паняццяў, з якімі звязана нацыянальнае развіццё: “Беларусь”, “беларускі народ”, “беларуская нацыя”, “Бацькаўшчына”, “беларуская мова”, “беларуская культура”, “беларуская інтэлігенцыя” [9, с. 227].

Дзякуючы намаганням М. Багдановіча (паэт таксама працаваў у галіне мастацкага перакладу – М. Ш.), беларускі чытач змог пазнаёміцца з творамі старажытных рымскіх аўтараў Авідзія і Гарацыя, нямецкіх – Ф. Шылера і Г. Гейне, французскага – П. Верлена, рускіх – А. Пушкіна і А. Майкава і інш. [15, с. 200].

Адной са значных постацей на ніве беларускай культуры пачатку ХХ ст. з’яўляецца М. Гарэцкі. Яго літаратурная творчасць пачалася ў 1912 г. з першых допісаў у газету “Наша ніва”. Першае яго апавяданне – “У лазні” (1913), першы зборнік – “Рунь” (1914). Ужо ў ранніх творах “Наш тэатр” (1913), “Развагі і думкі” (1914) ён вылучыў праблемы духоўнага сталення нацыі, актывізацыі глыбіннага гісторыка-культурнага патэнцыяла беларусаў, росту іх нацыянальнай самасвядомасці, узнаўлення гістарычнай памяці, пераадолення комплексу нацыянальнай прыніжанасці, чым зрабіў важкі ўклад у развіццё беларускай і грамадскай думкі.

Гарэцкі М. таксама абгрунтаваў грамадскае прызначэнне беларускай літаратуры, культуры, інтэлігенцыі, сфармуляваў задачу “культурнаадражэнскіх сіл”. Ён таксама развіў палажэнні М. Багда-

новіча аб Адраджэнні як сваеасаблівай заканамернасці гісторыка-культурнага працэсу на Беларусі, даў арыгінальную перыядызацыю развіцця літаратуры, падкрэсліў станоўчае дачыненне беларускай дзяржаўнасці ў эпоху ВКЛ да росквіту тагачаснага пісьменства, яго “залатога веку” (летапісанне, Статуты ВКЛ, творчасць Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, Л. Сапегі і інш.), арганічную сувязь тагачасных гуманістычных традыцый з нацыянальнаадраджэнскім духам новага часу [9, с. 225]. Многія творы М. Гарэцкага выдадзены на рускай, украінскай, літоўскай, латышскай, польскай і нямецкай мовах.

Сапраўднымі сцяганосцамі беларускай літаратуры гэтага часу, акрамя адзначаных, з’яўляліся А. Пашкевіч (Цётка), К. Буйло, Я. Журба, А. Гарун, А. Гурло і іншыя. Прыкметныя зрухі ў разглядаемы перыяд адбыліся і ў развіцці беларускага кнігадрукавання. У 1905 г. царскія ўлады пасля працяглага часу скасавалі забарону на беларускамоўныя публікацыі. 5 мая 1906 г. было ўтворана выдавецкае таварыства “Загляне сонца і ў наша ваконца” [16, с. 131].

Ініцыятарам заснавання суполкі быў Б. Эпімах-Шыпіла. У яе склад таксама ўвайшлі І. Вінцук, У. Калашэўскі, У. Сталыгва, Ю. Іваноўскі і іншыя. Паводле палажэння, якое было зацверджана 13 мая 1906 г., таварыства арганізавалася для таго, каб “друкаваць і шырыць паміж людзёў ксёнжкі беларускія і ўсё, што датычалася Беларусі” [17, л. 1].

Нягледзячы на цензурныя перашкоды і цяжкае становішча, суполка за няпоўныя восем гадоў існавання выпусціла цэлую бібліятэчку беларускіх кніг, каля 40 назваў, агульным тыражом звыш 100 тысяч экзэмпляраў. Таварыства “Загляне сонца і ў наша ваконца” перавыдала творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, выпусціла купалаўскія зборнікі “Жалейка” і “Шляхам жыцця”, а таксама “Паўлінку”, кнігі Я. Коласа, З. Бядулі, Цёткі, К. Каганца і іншых беларускіх пісьменнікаў, наладзіла выданне перакладной літаратуры (А. Міцкевіча, А. Чэхава, М. Крапіўніцкага, Э. Ажэшкі і інш.). Суполка выдавала падручнікі, навукова-папулярную літаратуру, драматычныя творы, паштоўкі з беларускімі краявідамі і партрэтамі беларускіх пісьменнікаў.

Актыўна ў той час працавала выдавецтва “Нашай нівы” (1907–1913) [18, с. 211]. Пачынаючы з 1910 г., “Наша ніва” выдавала вельмі папулярны “Беларускі каляндар”, тыраж якога дасягаў 20000

экзэмпляраў. Адрасоўваліся каляндары беларускаму селяніну і складаліся з наступных раздзелаў: агульныя звесткі, важнейшыя кірмашы на Беларусі, статыстычны і юрыдычны раздзелы, парады для гаспадароў (“Работа ў полі вясной”, “Лубін”, “Садок каля хаты”, “Школка і прышчэпкі”) і інш. Быў у каляндары раздзел “З роднай нівы”, дзе друкаваліся мастацкія творы беларускіх пісьменнікаў; складальнікі таксама шырока выкарыстоўвалі на старонках каляндароў народныя прыкметы, беларускія жарты, прыпеўкі. Двойчы на мясцовых сельскагаспадарчых выстаўках “Беларускі каляндар” атрымліваў сярэбраныя медалі, ён высока ацэньваўся ў рускім, украінскім і польскім друку. Напрыклад, прафесар А. Пагодзін пісаў: “Нашым выдаўцам каляндароў для народа варта было б звярнуць увагу на штогоднія каляндары, якія выпускае “Наша ніва”. Гэтыя каляндары праводзяць сапраўдную культурную работу” [16, с. 144].

У выданнях “Нашай нівы” у 1911–1912 гг. выйшлі, апрача таго, некалькі адносна аб’ёмных кніг: зборнік Я. Коласа (Т. Гушчы) “Апавяданні”; Ядвігіна Ш. “Бязрозка”, “Беларускія казкі” і інш. Вясной 1912 г. сельскагаспадарчы аддзел “Нашай нівы” быў пераўтвораны ў самастойны часопіс “Саха”, які спачатку выдаваўся ў Вільні, а са снежня 1917 г. – у Мінску.

15 снежня 1908 г. у Вільні пачало сваю дзейнасць беларускае выдавецкае таварыства “Наша хата”. У склад новай віленскай суполкі ўвайшлі В. Бонч-Асмалоўскі, А. Уласаў, Б. Даніловіч, І. Луцкевіч, І. Манькоўскі і К. Цэтэрман. Галоўная кантора таварыства “Наша хата” знаходзілася ў Вільні пры бібліятэцы “Знанне”. Суполка “Наша хата” выдала 6 кніг агульным тыражом 15 тыс. экзэмпляраў.

Значную ролю ў развіцці беларускага кнігадрукавання адыграла заснаваная ў Вільні 1 ліпеня 1913 г. “Беларускае выдавецкае таварыства”. Яго заснавальнікамі былі Б. Даніловіч, І. Луцкевіч і К. Шпакоўскі. Адзначалася, што новае таварыства “мае мэтай выданне і распаўсюджванне кніг, брашур, плакатаў і ўсялякіх выданняў (перыядычных і іншых) на беларускай мове, а таксама прац, якія маюць адносіны да Беларусі, на іншых мовах” [19, л. 49–50]. Толькі за 1914 г. таварыства выпусціла ў свет 13 кніг тыражом 42 тыс. экзэмпляраў. Такой вялікай колькасці беларускіх кніг, як па

назвах, так і па тыражу, тады не выдавала за год ні адно выдавецтва [16, с. 147].

Акрамя гэтых выдавецтваў, у 1908–1914 гг. дзейнічалі і іншыя: “Грамада”, “Беларус”, “А. Грыневіч”, “Палачанін”. Усяго за адзначаны перыяд беларускія выдавецтвы выдалі 77 кніжак агульным тыражом 226000 асобнікаў [20, с. 432].

Асабліваці культурнага развіцця Беларусі ў пачатку XX ст., адпаведна, адбіліся на стане асветы і адукацыі. Царскія ўлады разумелі, што сістэма адукацыі ў краіне ў той час адставала ад патрабаванняў жыцця, і пачалі неяк садзейнічаць яе развіццю. Замест царкоўна-прыходскіх школ, якія знаходзіліся ў заняпаде, адкрываліся пачатковыя народныя вучылішчы з 4-класнай агульнай адукацыяй. Хутка пашыралася сетка дзяржаўных і прыватных сярэдніх школ – гімназій і рэальных вучылішчаў. У 1914 г. на Беларусі ўжо налічвалася 88 сярэдніх навучальных ўстаноў, у тым ліку, 33 дзяржаўныя сярэднія школы розных ведамстваў і 55 прыватных поўных і няпоўных школ [9, с. 211]. Агульная колькасць школ усіх тыпаў у 1914 г. складала 7682 [8, с. 287], у іх навучалася 490 тыс. навучэнцаў.

У пачатку XX ст. на Беларусі таксама павялічылася сетка школ і вучылішчаў прафесійнага навучання, дзе рыхтаваліся спецыялісты для розных галін гаспадаркі. На пачатак студзеня 1910 г. налічвалася 66 чыгуначных, сельскагаспадарчых, рамесніцкіх і іншых школ і вучылішчаў [8, с. 287]. Для дарослага насельніцтва адкрываліся нядзельныя школы, вячэрнія змены і курсы. У 1914 г. дзейнічалі 4 гандлёвапрамысловыя вучылішчы, грамадская школа фельчараў і акушэрак, 5 настаўніцкіх семінарыяў, якія выпускалі настаўнікаў для народных вучылішчаў. Ва ўсіх сярэдніх школах у той час навучалася 1,4 тыс. чалавек [9, с. 212]. Настаўнікаў таксама рыхтавалі настаўніцкія інстытуты ў Віцебску, Мінску і Магілёве.

Неабходна звярнуць увагу і на тое, што некаторыя дзеячы беларускага нацыянальнага адраджэння, сярод іх В. Іваноўскі, К. Каганец, Я. Купала, М. Багдановіч, В. Ластоўскі і іншыя рашуча выступалі ў той час за стварэнне беларускай нацыянальнай школы. Значных поспехаў усправе адраджэння беларускай нацыянальнай школы і ўвогуле культуры дасягнуў С.Е. Палуян. Ён лічыў, што менавіта народная школа павінна стаць галоўным сродкам распаўсюджвання беларускай мовы. С. Палуян не толькі паставіў пы-

танне аб “нацыяналізацыі школы”, якую разумеў шырока, але і вы­ступіў за дэмакратызацыю школьнай справы. Галоўным момантом пры гэтым ён лічыў увядзенне выкладання на роднай мове, садзей­нічанне школе ў развіцці нацыянальнай свядомасці вучняў [9, с. 217].

Трэба адзначыць, што за навучэнне на роднай мове выказаліся ў 1907 г. настаўніцкі з’езд у Вільні [8, с. 287] і нарада дырэктароў і інспектараў народных вучылішч Віленскай вучэбнай акругі [21, л. 91]. Не менш прыкметныя зрухі ў пачатку XX ст. былі зроблены ў этнаграфіі, вывучэнні гісторыі і культуры края, а таксама ў прыро­дазнаўчых навукх. У той час пры ўдзеле мясцовай інтэлігенцыі пачалі стварацца розныя навуковыя таварыствы. Усяго на Беларусі ў перыяд 1900–1914 гг. дзейнічала 54 навуковых і культурна­асветніцкіх таварыстваў.

Найбольш вядомым было “Мінскае таварыства аматараў прыгожых мастацтваў”, якое існавала з 1898 па 1906 гг. Створана яно па ініцыятыве Я. Чырыкава, А. Аляксандрава, В. Чавусава. Ар­ганізацыяй кіраваў савет старэйшын з 10 чалавек. Усклад таварыства ў розны час уваходзілі Д. Мейчык, С. Мядзведзеў, А. Холм­скі, К. Фальковіч, С. Камінскі, В. Сушынскі і інш. Паводле статута, таварыства ставіла мэтай “служыць збліжэнню мясцовых дзеячоў у галіне прыгожых мастацтваў і асоб, якія спачуваюць ім”, садзей­нічаць развіццю і распаўсюджванню мастацтваў у Мінску [22, с. 169]. Таварыства складалася з літаратурнай, драматычнай, му­зычнай і мастацкай секцый. Як прагрэсіўная грамадская культурна­асветніцкая арганізацыя, таварыства зрабіла значны ўклад у справу шырокай прапаганды эстэтычных ведаў, абуджэння і развіцця са­мадзейнай творчай ініцыятывы шырокіх дэмакратычных слаёў гра­мадскага насельніцтва. Так, літаратурная секцыя наладжвала лек­цыі, дыспуты, чытанне рэфератаў пра творчасць Э. По, В. Бялінска­га, А. Чэхава, Л. Андрэева, М. Горкага. Мастацкая секцыя арганіза­вала выстаўкі жывапісу, графікі, фатаграфіі (1901, 1902, 1904). Му­зычная секцыя мела аркестр, клас па тэорыі харавых спеваў і інш.

У 1912 г. у Мінску пачало сваю дзейнасць “Мінскае таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі”, якое існавала да 1915 г. Яго праграма прадугледжвала навуковае вывучэнне прыро­ды краю, гісторыка-археалагічныя даследаванні, ахову помнікаў прыроды, распаўсюджванне прыродазнаўча-гістарычных і ге­

аграфічных ведаў на тэрыторыі Мінскай губерні. Існавала таварыства за кошт членскіх узносаў, паступленняў ад чытання лекцый, ахвяраванняў. Члены таварыства займаліся навуковай працай, чыталі даклады па медыцыне, геалогіі, глебазнаўстве, батаніцы. Арганізацыя падтрымлівала сувязі з археаграфічнай камісіяй, батанічным садамі і Вольна-эканамічным таварыствам у Пецярбургу, Казанскім універсітэтам, Маскоўскім, Вяцкім, Уральскім, Мікалаеўскім таварыствамі аматараў прыродазнаўства, Захадне-Сібірскім аддзелам Рускага геаграфічнага таварыства і інш. [22, с. 169].

Вельмі вялікае значэнне для вывучэння і папулярызавання гісторыі роднага краю мела дзейнасць “Віцебскай вучонай архіўнай камісіі”. Гэта гістарычнае таварыства было створана ў 1909 г. па ініцыятыве Е.Р. Раманова, А.П. Сапунова, В.С. Арсеньева. Паводле статута, яно мела на мэце ахову помнікаў гісторыі і культуры, вывучэнне і папулярызаванне гісторыі роднага краю, збіранне прадметаў старажытнасці, правядзенне археалагічных раскопкаў, збор і вывучэнне старадаўніх рукапісаў і дакументаў, арганізацыю экскурсій па гістарычных месцах, выданне навуковых і папулярных прац па гісторыі, геаграфіі, археалогіі і этнаграфіі Віцебшчыны [23, с. 322]. Да канца 1910 г. камісія налічвала 28 членаў-заснавальнікаў, 99 ганаровых членаў (сярод іх Дз.Н. Кайгарадаў, Я.Ф. Карскі, В.В. Ключэўскі, А.С. Лапа-Данілеўскі, П.П. Сямёнаў-Цяньшанскі, А.А. Шахматаў, Б.І. Эпімах-Шыпіла), 325 правадзейных членаў (сярод іх мясцовыя гісторыкі і краязнаўцы М.В. Анцаў, К.А. Змігродскі, М.Я. Нікіфароўскі, У.К. Стукаліч, К.І. Ціхаміраў) і 15 членаў-супрацоўнікаў. Таварыства існавала на субсідыі ўрада (адначасова 500 руб. і 200 руб. штогод), членскія ўзносы, грашовыя ахвяраванні ад прыватных асоб і ўстаноў, зборы з лекцый.

У сувязі з 100-годдзем разгрому Напалеона ў Расіі камісія працягла вялікую работу па ўшанаванню памяці герояў Айчыннай вайны 1812 г., пошуку брацкіх магіл, устанаўленню помнікаў на Віцебшчыне, для чаго быў створаны спецыяльны камітэт з 18 чалавек. На сабраныя камісіяй сродкі быў пабудаваны помнік у гонар герояў Айчынай вайны 1812 г. у Віцебску. Падчас сваёй дзейнасці арганізацыя мела кантакты больш чым з 100 навуковымі ўстановамі Расіі і замежных краін.

Неабходна звярнуць увагу на актывізацыю ў пачатку XX ст. тэатральнага жыцця ў Беларусі. У Мінску, Віцебску, Магілёве, Бе-

ластоку (у той час уваходзіў у склад Гродзенскай губерні – М. Ш.) і іншых гарадах вельмі часта праходзілі гастролі рускіх і ўкраінскіх тэатральных труп. Перад глядачамі выступалі вядомыя майстры сцэны А. Яблачкіна, В. Камісаржэўская, К. Варламаў, М. Дальскі, Ю. Юр’еў, група актёраў Маскоўскага Малага тэатра, трупы М. Старыцкага, М. Крапіўніцкага, О. Суслава і інш.

Дзейнасць гэтых і іншых прафесіянальных рускіх і ўкраінскіх тэатраў аказала вялікі ўплыў на ўзнікненне ў Беларусі шматлікіх аматарскіх калектываў. Найбольш вядомы тэатральны калектыв працаваў пры “Таварыстве аматараў прыгожых мастацтваў”. Толькі за перыяд 1903–1905 гг. на яго сцэне глядачы пазнаёміліся з наступнымі творамі: “Казка аб спячай прыгажуні і сямі багатырах” А. Пушкіна, “Грамадзянская смерць” Джакамеці, “Маскарад” М. Лермантава, “Дзядзя Ваня” і “Чайка” А. Чэхава, “Фама Гардзеў” М. Горкага, “Кара смерцю” Г. Ге, “Вір”, “Лес” А. Астроўскага, “Патануўшы звон” Г. Гауптмана, “Нора” Ібсена, “Ідыёт”, “Злачынства і пакаранне” Ф. Дастаеўскага [24, с. 68].

Пачынаючы з 1905 г., у гарадах, мястэчках і вёсках Беларусі пашырыліся, так званыя, “беларускія вечарынкi” – канцэрты, калі ў адзін вечар ставіліся п’есы, спяваў хор, выступалі салісты, дэкламатары, танцоры. Вечарынкi праводзіліся як стыхійна, так і па ініцыятыве музычна-драматычных гуртоў, якія існавалі ў той час у Гродна, Мінску, Слуцку, Капылі, Полацку, Дзісне, Давыд-Гарадку, Радашковічах, Празароках і інш. [25, с. 86].

Асабліва вялікую цікавасць прадстаўляе дзейнасць беларускага музычна-драматычнага гуртка, які ўзнік у 1911 г. у Вільні. Адразу ж пасля яго адкрыцця артысты інсцэніравалі пастаноўкі “У зімовы вечар” Э. Ажэшкі, “Пашыліся ў дурні” М. Крапіўніцкага, “Сватанне” А. Чэхава. Потым гурткоўцы пачалі ставіць “Моднага шляхцюка” К. Каганца [26, с. 161]. 27 студзеня 1912 г. віленскі гурток першы ажыццявіў пастаноўку п’есы Я. Купалы “Паўлінка”. Удзячныя глядачы – віленскія беларусы – падарылі прысутнічаўшаму на вечарынцы аўтару залаты гадзіннік [8, с. 290], а артыстцы, якая іграла ролю “Паўлінкі”, аўтар падаў на сцэну букет з жывых кветак [27, с. 1]. Паступова віленскі гурток ператварыўся ў сваеасаблівы цэнтр беларускай культуры, аб’яднаў вакол сябе многіх прадстаўнікоў мастацкай інтэлігенцыі горада.

Вельмі добра была пастаўлена работа беларускага аматарскага тэатра ў Гродне. Ужо восенню 1909 г. навучэнцы гімназіі арганізавалі гурток, у якім чыталіся беларускія кнігі, вывучалася гісторыя і геаграфія Беларусі, наладжваліся вечарынкi і спектаклі. Сваю работу гурток спачатку праводзіў за горадам, у вёсках, а затым 19 лютага 1910 г. было наладжана адкрытае выступленне і ў Гродне. У праграму вечара ўвайшлі даклад аб нацыянальным адраджэнні Беларусі, песні, музыка, танцы і спектакль. Паказвалася п’еса “Па рэвізіі”. На другі дзень прадстаўленне, з прычыны вялікага поспеху, было паўторана. Пасля гэтага больш частымі сталі выезды гурткоўцаў у навакольныя вёскі – Сакольшчыну, Крыштапарова і інш. Паступова рэпертуар гуртка папаўняўся новымі п’есамі, сярод якіх былі “Модны шляхцюк”, “Міхалка” і інш.

У 1906 г. у Пятроўшчыне пад Мінскам была зроблена першая спроба арганізаваць беларускі народны тэатр [26, с. 160]. Арганізацыяй тэатра заняліся вядомыя тагачасныя беларускія палітычныя і культурныя дзеячы – А. Бурбіс, А. Уласаў, С. Кукель і інш. Быў пастаўлены пераклад камедыі Крапіўніцкага “Па рэвізіі”. Сцэна была зроблена на падворку, лаўкі самі пабудавалі, “гардэроб” (беларускія вопраткі) даставіла непасрэдна вёска. Спектакль, у якім расказвалася пра знаёмыя вясковыя парадкі ў воласці, усім падабаўся. Аднак, калі пасля спектакля А. Бурбіс прачытаў яшчэ не надрукаваны верш Я. Купалы “Што ты спіш, беларускі мужык”, які гучаў як заклік узняцця на цара і папоў, дык госці і суседзі, у асноўным, фальваркаўцы, прысутнічаўшыя на спектаклі, былі абураны. На гэтым усё і скончылася.

Тым не менш, ідэя беларускага прафесійнага тэатра была ажыццёўлена І.П. Буйніцкім (1861–1917), беларускім акцёрам, рэжысёрам, тэатральным дзеячам. Ужо пачынаючы з 1905 г. Буйніцкі сістэматычна праводзіў у Палевічах і Празароках вечарынкi самадзейных танцораў, спевакоў, дэкламатараў, музыкантаў, паказваліся і драматычныя сцэнкі з народнага жыцця.

Паступова вакол І. Буйніцкага арганізавалася група аматараў сцэны, якая на працягу 1907 г. ператварылася ва ўстойлівы аматарскі тэатр [23, с. 118-119]. Спачатку яго ўдзельнікі выступалі перад мясцовымі жыхарамі. Праз некаторы час, у 1910 г., папоўненая таленавітымі драматычнымі акцёрамі, спевакамі трупа стала прафесійнай і атрымала назву “Першая беларуская трупа Ігната

Буйніцкага”. У яе рэпертуары былі песні, танцы, пастаноўкі п’ес “Па рэвізіі”, “Пашыліся ў дурні” М. Крапіўніцкага, “У зімовы вечар” паводле Э. Ажэшкі, “Модны шляхцюк” К. Каганца, дэкламацыя твораў вядомых і маладых беларускіх пісьменнікаў.

Царскія ўлады непрыхільна ставіліся да паказу са сцэны твораў на беларускай мове, асабліва на вострыя сацыяльныя тэмы, нярэдка забаранялі спектаклі. Але тэатр жыў, актыўна дзейнічаў на Беларусі. Толькі за перыяд 1910–1911 гг. ён гастралюваў у Дзісне, Свянцянах, Паставах, Полацку, Капылі, Нясвіжы, Клецку, Ляхавічах, Слуцку і іншых гарадах і мястэчках [23, с. 119].

15 лютага 1911 г. трупам выступала ў Пецярбургу ў клубе “Пальма”. На вечары, апрача студэнтаў-беларусаў, прысутнічала руская ўніверсітэцкая моладзь, а таксама Я. Купала. У канцы 1912 г. трупам І. Буйніцкага ў другі раз наведала Пецярбург, а ў 1913 г. выступіла на вечары студэнтаў-беларусаў у Варшаве. Аднак уціск царскіх улад і матэрыяльныя цяжкасці прымусілі І. Буйніцкага закрыць на нейкі час у 1913 г. тэатр.

Трэба адзначыць, што хуткія тэмпы станаўлення таварна-рыначных адносін у пачатку XX ст., рост беларускага насельніцтва (да 1914 г. колькасць жыхароў Беларусі дасягнула 7,5 мільёнаў чалавек) [28, с. 262], адпаведна паўплывалі на працэс урбанізацыі беларускіх гарадоў і іх архітэктур. Буйнейшым горадам Беларусі ў той час робіцца Мінск, у якім напярэдадні Першай сусветнай вайны налічвалася 106 тыс. жыхароў, столькі ж насельніцтва пражывала ў Віцебску [29, с. 20]. Найбольшай дынамікай росту вызначаўся Гомель, які за перыяд з 1890 па 1917 гг. павялічыўся ў 2,7 разы, стаўшы трэцім па колькасці насельніцтва беларускім горадам [30, с. 287].

Вядучае становішча таксама занялі Гродна і Магілёў. Аднак хуткія тэмпы росту ў той час характэрны не толькі для буйных гарадоў, але і для асобных гарадскіх пасяленняў (Баранавічы, Жлобін, Калінкавічы, Ліда, Лунінец, Маладзечна, Орша, Асіповічы, Полацк) і інш.

Пад уздзеяннем актыўных сацыяльна-палітычных працэсаў у разглядаемы перыяд у горадабудаўнічай практыцы Беларусі ўсё выразней праяўляюцца тэндэнцыі дэмакратычнага развіцця, што знайшло адлюстраванне ў некаторай нівеліроўцы адрозненняў паміж раёнамі цэнтральнай забудовы і рабочых ускраін. Напрыклад,

у перыферырных раёнах усё часцей з'яўляюцца будынкi масавага прызначэння: бальніцы, багадзельні, школы, тэхнічныя і рамесныя вучылішчы. Шырокае развіццё таксама ў пачатку ХХ ст. атрымала жыллёвае будаўніцтва. У агульнай масе жылой забудовы перавагу набывае сядзібнае будаўніцтва, якое пачало рэгламентавацца адпаведна з прынятымі ў 1870 і 1892 гг. генеральнымі планамі забудовы гарадоў, а таксама будаўнічымі і дарожнымі камісіямі, адпаведнымі органамі гарадскіх упраў. У той жа час шырыцца будаўніцтва даходных дамоў, што спрыяла шырэйшаму распаўсюджванню доўгіх шматкватэрных пабудоў. Яны падзяляліся на тры-чатыры жылыя часткі (кватэры), кожная мела асобны тамбур – ганак, ці веранду, прыхожую, вакол якой размяшчаліся кухня і жылыя пакоі (два-тры). Печы ставіліся на падоўжанай восі будынка. Мураваны падмурак, сцены з брусаў, падвойныя падлога і столь, кроквіны з урубкаю пятаў крокваў у знешнія выпускі бэлек, пакрыццё – драўлянае ці бляха. Сцены ўнутры часта тынкаваліся, абклеіваліся шпалерамі. Печкі аздабляліся белай кафляй з карнізамі і паяскамі, часам каляровымі [30, с. 290-291].

Даходныя дамы цэнтральных раёнаў беларускіх гарадоў былі, як правіла, двух-трохпавярховымі пабудовамі, якія ўтваралі стужачную забудову ўздоўж вуліц. Часам дамы з рознастылявымі рашэннямі фасадаў ляпіліся адзін да другога, утвараючы стракатую папластыцы і колеру панараму. Праходы ў двор ажыццяўляліся праз аркі – праезды на ўзроўні першага паверха. Пластычнае аздабленне даходных жылых дамоў складалі праёмы з паўарачным і арачным завяршэннем (у напрамку росту паверхаў), пілястрамі, карнізнымі паяскамі. Прыклады такой забудовы ў Мінску былі па вуліцах Рэвалюцыйнай, Інтэрнацыянальнай, М. Багдановіча (раён Траецкага прадмесця); у Магілёве – па вуліцах Першамайскай і Піянерскай; у Гомелі – па вуліцы Савецкай, у Гродне – па вуліцах Ажэшкі і Савецкай (назвы вуліц сучасныя).

Практычна ўсе жылыя даходныя дамы беларускіх гарадоў аздабляліся ў стылі мадэрн. Яго найбольш яркія праяўленні бачны ў мудрагелістых па форме атыках, ламаных мансардных дахавых пабудовах, аздабленні сцен пілястрамі і карнізамі з лякальнай цэглы, складаных крывалянейных формах аконных праёмаў, мудрагелістых і разнастайных малюнках кратаў балконаў, кансоляў, казыркоў (Мінск), часам архітэктурнае рашэнне дапаўняюць

пірамідальныя і вежавыя формы, чыста дэкаратыўнага характару, асабліва ў выпадку, калі забудова фланкіруе вуглы вуліц і кварталаў у такіх гарадах, як Гродна, Віцебск і Магілёў [30, с. 291].

Напрыклад, у гэтым стылі былі пабудаваны пазямельна-сялянскі банк у Віцебску (архітэктар К. Тарасаў, 1914 г., цяпер Віцебскі ветэрынарны інстытут), капліца ў вёсцы Лясная Слаўгаградскага раёна Магілёўскай вобласці (архітэктар А. Гаген, 1912 г.), асабняк у Бабруйску (1910-1912 гг.), вучэбны корпус Лужаснянскай земляробчай школы (сучаснага Лужаснянскага сельскагаспадарчага тэхнікума імя Ф.А.Сурганава) у Віцебскім раёне (1909) і інш. [28, с. 273].

Шырокае распаўсюджванне ў беларускай архітэктуры пачатку ХХ ст. атрымалі таксама неагатычны і неараманскі стылі. У неагатычным стылі былі пабудаваны: Троіцкі касцёл у гарадскім пасёлку Відзы Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці (архітэктар В. Міхневіч, 1914 г.), касцёл Сэрца Ісуса ў вёсцы Слабодка Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці (1903 г.), касцёл у вёсцы Краснае Маладзечанскага раёна Мінскай вобласці (пачатак ХХ ст.), касцёл у вёсцы Суботнікі Іўеўскага раёна Гродзенскай вобласці (пачатак ХХ ст.), а таксама касцёлы ў Вілейцы, Міёрах, Полацке, Паставах, Речыцы, Ракаве [28, с. 276].

Найбольш поўна неараманскі стыль прадстаўляюць пабудаваны ў 1908 – 1910 гг. касцёл Сімяона і Гелены ў Мінску (архітэктары У. Марконі і Т. Паяздэркі), царква – пахавальня князеў Святаполк – Мірскіх у Міры (архітэктар Р. Марфельд) [28, с. 276]. і інш.

Важную кампазіцыйна-прасторавую ролю ў будове беларускіх гарадоў адыгрывалі помнікі манументальнага мастацтва. Прычым, калі раней яны ставіліся толькі на плошчах, што было вынікам іх грамадскай значнасці ў гарадах, дык у пачатку ХХ ст. помнікі ўсё часцей сталі ўзводзіцца на шырокіх вуліцах, бульварах, у месцах канцэнтрацыі грамадскага жыцця. Так, у 1912 г. быў пабудаваны помнік у Кобрыне ў гонар герояў 1812 г. (скульптар С. Ота, архітэктар Д. Маркаў), у тым жа годзе таксама пабудаваны помнік-абеліск у гонар 100-годдзя гераічнай бітвы пад Віцебскам у Айчынай вайне 1812 г. (архітэктар І. Фамін).

Разам з устаноўкай помнікаў у гарадах у пачатку ХХ ст. прасочваецца пэўная заканамернасць ва ўзвядзенні помнікаў

непасрэдна на месцах буйных гістарычных падзей. У гэтым сэнсе комплексным падыходам вызначалася стварэнне ў 1908 г. у вёсцы Лясная (Слаўгарадскі раён Магілёўскай вобласці) мемарыяльнага ансамбля на месцы бітвы 1708 г., дзе была атрымана першая перамога рускай рэгулярнай арміі на чале з Пятром I над шведскім корпусам генерала А. Левенгаўпта (архітэктар А. Гаген) [28, с. 270-271].

Трэба адзначыць, што значных поспехаў у пачатку ХХ ст. дасягнула беларускае выяўленчае мастацтва. Найбольш прагрэсіўная частка беларускіх мастакоў у той час заставалася на рэалістычных пазіцыях. Прыхільнікам і стваральнікам яркага, глыбока-эмацыянальнага рэалістычнага пейзажа быў Ф.Э. Рушчыц (1870-1936). Лепшымі яго творамі з’яўляюцца: “Зямля” (1898), “Стары млын” (1899), “У свет” (1901), “Эмігранты” (1902) і інш., якія вызначаюцца вялікім прафесійным майстэрствам і высокай ідэйнасцю. У тых жа гады мастак стварае і пейзажы, у якіх сацыяльныя матывы адыходзяць на задні план: “Вадзяны млын”, “Лясны ручай”, “Берагі Вілейкі” і інш. Увогуле, пейзажы Ф. Рушчыца паветраныя і матэрыяльныя адначасова. Гэтага аўтар дасягнуў спалучэннем каларыстычнага і танальнага вырашэння. Карціны, экспанаваныя на выстаўках у Пецярбургу і Варшаве, прынеслі мастаку славу выдатнага каларыста і мастака [28, с. 326–328].

Адной з яркіх старонак у гісторыі беларускага пейзажнага жывапісу ў разглядваемы перыяд з’яўляецца творчасць В.К. Бялыніцкага-Бірулі (1872–1957). Першае сваё значнае палатно “З ваколіц Пяцігорска”, якое высока ацаніў І.Я. Рэпін, а П.М. Траццякоў пажадаў набыць пейзаж для сваёй галерэі, мастак напісаў у 1892 г. у Пяцігорску. У 1901 г. В.К. Бялыніцкі-Біруля напісаў карціну “Вечныя снягі”, за якую на Каўказскай юбілейнай выстаўцы мастак быў удастоены залатога медаля, а ў 1908 г. В. Бялыніцкаму-Бірулі было прысвоена званне акадэміка жывапісу. Усяго за сваё доўгае творчае жыццё мастак напісаў больш за 1000 карцін і эцюдаў [23, с. 165].

Разам з рэалістычным пейзажам шырокае распаўсюджванне ў беларускім жывапісу ў пачатку ХХ ст. атрымаў бытавы жанр. Найбольш буйным прадстаўніком гэтага жанру з’яўляўся Ю.М. Пэн (1854–1937). За сваё творчае жыццё мастак стварыў цэлую галерэю

вобразаў “людзей з народа”: “Жабрак”, “Стары солдат” (1902), “Жанчына з пісьмом” (1903), “Стары кравец” (1903), “Гадзіншчык” (канец 1910 – пачатак 1920-х гг.) і інш. [31, с. 14–15]. Асноўная частка мастацкай спадчыны Ю. Пэна належыць цяпер Віцебскаму дзяржаўнаму краязнаўчаму музею (155 жывапісных і 15 графічных работ). Шэраг яго карцін захоўваецца ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь.

Акрамя вышэй названых мастакоў, значны ўклад у развіццё беларускага жывапісу ў пачатку XX ст. унеслі К. Стаброўскі, С. Жукоўскі, Г. Вейсенгоф і інш. Асаблівага росквіту ў гэты перыяд дасягнула і графіка, якая таксама вызначалася дэмакратычнасцю, імкненнем да стварэння нацыянальных вобразаў. Графікі ўдзельнічалі ў афармленні беларускіх газет “Наша доля” і “Наша ніва”, кніг на роднай мове. Сярод першых мастакоў, якія звязалі сваю творчасць з нацыянальна-вызваленчым рухам, быў К. Каганец, што працаваў ужанры малюнка – “Пахаванне Свабоды” (1905 г.), плаката – “Віншую з новым годам” (1906 г.) і інш. [32, с. 60].

Яркія і індывідуальныя вобразы персанажаў стварыў у сваіх графічных працах С. Богуш-Сестранцэвіч. Найбольш вядомыя сярод іх: “Праца ў фальварку”, “Размова”, “У мястэчку”, “Цыганы”, “Бегавы конь”, “На паляванне” [32, с. 55].

Безумоўна, таленавітым графікам, які зрабіў значны ўклад у беларускае мастацтва, быў выхадзец з Гродзеншчыны А.Я. Каменскі (1860–1933). У беларускай мастацтвазнаўчай літаратуры імя гэтага мастака ўпамінаецца вельмі рэдка. У большай ступені звесткі пра яго мы знаходзім толькі ў працах польскіх мастацтвазнаўцаў. Але ўважлівае вывучэнне яго спадчыны, архіўных матэрыялаў дазваляе зрабіць выснову, што творчасць Каменскага шмат у чым была звязана з беларускай культурай. Пасля вучобы ў Пецябургскай акадэміі мастацтваў і ў акадэміі Жульена ў Парыжы у 1909 г. ён зрабіў падарожжа ў Белавежскую пушчу, дзе працаваў з натуры. Вынікам гэтага стала серыя эцюдаў і малюнкаў, у якіх мастак адлюстравяўродную беларускую прыроду і насельнікаў пушчы. Цудоўнымі паводле выканання, узварушанымі паводле глыбіні закладзенага ў іх пачуцця з’яўляюцца такія аркушы, як “Дарога ў пушчы”, “Старыя дубы”, “Дзяўчынка-ліцвінка”, “Беларус і ліцвін”, “Вячоркі”, “Сустрэча ў пушчы” і інш.

Такім чынам, развіццё культуры Беларусі ў пачатку XX ст. дасягнула значных поспехаў. Вельмі прыкметныя змены ў той час адбыліся ў развіцці асветы. Даволі хутка развіваўся друк, у тым ліку, і на беларускай мове. Агульны грамадска-палітычны і культурны ўздым абумовіў рост і развіццё беларускай літаратуры. Значна актывізавалася у пачатку XX ст. на Беларусі тэатральнае жыццё, быў створаны пад кіраўніцтвам І. Буйніцкага прафесійны тэатр. Асаблівага росквіту дасягнулі архітэктура і жывапіс. Усё гэта, цалкам узятае, спрыяла як уздыму нацыянальнай самасвядомасці, так і ўкладу беларускай культуры ў скарбонку культур іншых народаў.

Выкарыстаная літаратура

1. Довнар-Запольский, М.В. Народное хозяйство Белоруссии 1861–1914 гг. / М.В. Довнар-Запольский. – Минск: «Издательство Госплана БССР», 1926. – 240 с.

2. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Фонд 295. – Воп. 1. – Спр. 7509.

3. Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX стст. / А. Цьвікевіч. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1993. – 352 с.

4. Сташкевіч М. Перадумовы і працэс стварэння палітычных партый на Беларусі (канец XIX ст. – люты 1917 г. / М. Сташкевіч // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 3. – С. 18–23.

5. НАРБ. – Фонд 2649. – Воп. 1. – Спр. 51.

6. Літвінёнак Р.С. Польскія партыі сацыялістычнай арыентацыі ў Беларусі і Літве (90-я гады XIX – пачатак XX стст.) / Р.С. Літвінёнак // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – 1998. – № 4. – С. 54–61.

7. Prawda. Warszawa. – 1910. – № 39 – S. 2.

8. Гісторыя Беларусі / А.Л. Абцэдарская, П.І. Брыгадзін, Л.А. Жылуновіч [і інш.]; Пад рэд. А.Г. Каханова [і інш.] – Мінск: “Экаперспектыва”, 1998. – 496 с.

9. Парашкоў С.А. Гісторыя культуры Беларусі / С.А. Парашкоў. – Мінск: “Беларуская навука”, 2003. – 444 с.

10. Турук Ф. Белорусское движение : Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. – Москва: Типография “Под/отдела Инвалидов”, 1921. – 143 с.

11. Семашкевіч Р.М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбургу (канец XIX – пачатак XX стст.) / Р.М. Семашкевіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1971. – 132 с.
12. Цуба М.В. Беларускі нацыянальны рух у перыяд паміж дзвюма дэмакратычнымі рэвалюцыямі (1907 – люты 1917 гг.) / М.В.Цуба. – Брэст: “Выд-ва С. Лаўрова”, 2003. – 196 с.
13. Чаму плачэ песьня наша? // Наша ніва. – 1913. – 26 ліпеня.
14. Старычонак В.Дз. Беларуская літаратура / В.Дз. Старычонак. – Мінск: “Вышэйшая школа”, 2001. – 350 с.
15. Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі / Л. Лыч, У.Навіцкі. – Мінск: «Современная школа», 2008. – 512 с.
16. Александровіч С.Х. Пуцявіны роднага слова / С.Х. Александровіч – Мінск: “Выд-ва БДУ”, 1971. – 248 с.
17. Беларускі дзяржаўны музей літаратуры і мастацтва (Далей – БДМЛМ). Фонд 3. – Воп. 1. – Спр. 93.
18. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (галоўны рэд.) [і інш.] – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1997. – Т. 4. – 432 с.
19. БДМЛМ. – Фонд 3. – Воп. 1. – Спр. 99.
20. Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. / Ч. 1, М.П. Касцюк, У.Ф. Ісаенка, Г.В. Штыхаў [і інш.] – Мінск: “Беларусь”, 1994. – 527 с.
21. БДМЛМ. – Фонд 3. – Воп.1 – Спр. 106.
22. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (галоўны рэд.) [і інш.] – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1999. – Т. 5. – 592 с.
23. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: Б.І. Сачанка (галоўны рэд.) [і інш.] – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1994. – Т. 2. – 537 с.
24. Няфёд У. Беларускі тэатр / У. Няфёд. – Мінск: “Выд-ва Акадэміі навук Беларускай ССР”, 1959. – 900 с.
25. Беларускі каляндар. – Вільня. – 1916. – 86 с.
26. Грамыка М. Ад аматарскага гуртка да дзяржаўнага тэатру / М. Грамыка // Польша. – 1927. – № 7. – С. 158 – 170.
27. Перадавіца. // Наша ніва. – 1913. – 1 лютага.
28. Гісторыя беларускага мастацтва: у 6 т. / Рэдкал.: Л.М. Дробаў, П.А. Карнач. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1989. – Т. 3. – 448 с.

29. Победа Советской власти в Белоруссии / Редкол.: М. Родионов, Г. Вольский. – Минск, “Наука и техника”, 1968. – 508 с.
30. Лакотка А.І. Нацыянальныя рысы Беларускай архітэктурны / А.І. Лакотка – Мінск: “Ураджай”, 1999. – 366 с.
31. Энциклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. – Т. 6. – Кн. 1. – 592 с.
32. Дробаў Л.М. Графіка Беларусі XIX – пачатку XXстст. / Л.М. Дробаў. – Мінск: “Тэхналогія”, 2000. – 67 с.